

DURĞU İŞARƏLƏRİ VƏ BÖLGÜLƏR

Nabatəli QULAMOĞLU,

təhsil eksperti, DİM yanında İctimai Şuranın üzvü

Azərbaycan dilində geniş araşdır-maya ehtiyacı olan sahələrdən biri də bölgülərdir. Bölgülər sintaksisin obyektidir. İndiyə kimi dilçi alimlərimiz bu sahəni tədqiq etməmişlər.

Bu anlayışın adı nisbi xarakter daşıyır. Onu müxtəlif mənbələrdə siyahı, sadalama, sicilləmə və mətn sıraları kimi də xarakterizə edənlər vardır. Bütün bu müxtəlifliyə baxmayaraq, biz dilçi alimlərin ənənəsinə hörmət edərək "bölgülər" sözü üzərində dayanacağıq.

Problemin təcrübə, xüsusilə didaktik cəhətdən aktual olduğunu nəzərə alıb bəzi dəqiqləşdirmələr aparmağı lazım bilir.

Vahid məna əlaqəsi ilə müşayiət olunan və işarələrin ardıcılığı şəklində verilən nitq parçası **bölgü** adlanır. Bölgünü əmələ gətirən abzasların hər biri ayrılıqda **bölgü sırası** sayılır. Bölgülərdən əvvəl gələn və onu izah edən fikir **qabaqlayıcı cümlə** və ya **ümumiləşdirici söz** şəklində verilə bilər. Bəzən də ümumiləşdirici söz postpozitiv mövqedə çıxış edir (2- ci nümunə). Bölgü zamanı əşya və hadisələr oxşar əlamətlərinə görə sisteməlik şəkildə düzülür.

Dilçi alim Əlövsət Abdullayev yazır: "Azərbaycan dilinə durğu işarələri rus dilindən gəlmişdir" (Ə. Abdullayev və

b. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı 2007, səh 408). Buna görə də bölgülərin formalaşmasında rus dilinin ənənələrinə müraciət etmək məcburiyyətindəyəyik, çünki bütün normativ sənədlərdə bölgülər məhz bu qaydalara istinad edilərək verilmişdir. Əslində, bu qaydalar dünyanın əksər aparıcı ölkələrində eyni cür formalaşır.

İlk baxışda bölgülər məzmun etibarilə mətnə oxşayır. Bu oxşarlıq sintaktik vahidlərin- cümlələrin məna əlaqəsi ilə birləşməsində, rabitəli və bütöv olmasında özünü aydın göstərir. Əgər bəzi istisna halları olmasaydı, bölgüləri də mətn formaları sırasına daxil etmək olardı.

Bölgülər, adətən, qabaqlayıcı cümlənin bir üzvü rolunda çıxış edir. Bu üzv söz, söz birləşməsi və ya budaq cümlə şəklində ifadə edilə bilər. 1- ci nümunədə o, mübtədanı, 2- cidə isə tamamlığı əvəz etmişdir.

1-ci nümunə

2. *Sürücüyə qadağan edilir:*

a) *sürət həddini aşmaq,*

b) *nizamlayıcının əmrələrinə tabe olmamaq,*

c) *xəbərdarlıq etmədən hərəkət zolağını dəyişmək.*

2- ci nümunə

Atam bizdən:

a) *ədalətli olmağı,*

b) *cəmiyyətə ziyan verməməyi,*

c) *savada yiyələnməyi,*

d) *yalan danışmamağı tələb edərdi.*

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbədə nöqtəli vergüldən hansı hallarda istifadə olunmasını izah edərkən müəlliflər "bölgü" sözünü işlətmişlər: "...ç) bölgülər verilirəkən, onların sərhədində, yəni hər bir bölgüdən sonra nöqtəli vergül qoyulur"(orada, səh 349). Sərhəd dedikdə bölgünü təşkil edən sıraların ayrıldığı yer nəzərdə tutulur.

Mətn içərisində sadalama özünü iki variantda göstərir: 1) iki nöqtə qoyulur və sıranı təşkil edən hissələr bir cərgədə sadalanır; 2) sıra tərtib edilir və sıranı təşkil edən hər bir element yeni sətirdə öz əksini tapır.

Vizual baxımdan ikinci variant cəlbedicidir, çünki həm yeni sətir diqqəti cəlb edir, həm də burada sıra markerlə müşayiət edilir. Məhz daha cəlbedici olduğu üçün müəlliflər çox vaxt bu variantdan istifadə edirlər. Bir sıra problemlər də ikinci variantla bağlıdır.

Bölgülər haqqında qaydaların elmi ədəbiyyatda öz əksini tapmamasına baxmayaraq, uyğun yazı praktikası mövcuddur. Bu zaman sıraların formalaşmasında istifadə olunan qaydaların məntiqlə nə kimi əlaqəsi olduğu diqqəti cəlb edir. Buna görə də bölgülərin formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bölgü sıraları sadə və çoxtərkibli olur.

Hansı hallarda rəqəmlərdən, hansı hallarda isə hərflər və ya tiredən istifadə etmək lazımdır? Həhayət, nə vaxt bölgüyə daxil olan hər bir sıranın sonunda nöqtə, vergül və ya nöqtəli vergül qoyulmalıdır? Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan dilində konkret qayda olmadığı üçün bölgü sırasını hər kəs bildiyi kimi formalaşdırır. Buna görə də normativ-hüquqi sənədlərlə dərsliklər və DİM- in məlumatları arasında diametral ziddiyyətlər mövcuddur. Demək olar ki, bütün test tapşırıqlarında bölgü sıraları böyük hərflə mütərizənin kombinasiyası əsasında formalaşdırılır. Bu isə punktuasiya qaydalarına tam ziddir. Yeri gəlmişkən, bölgü sıralarını formalaşdırın zaman şəxslərin adında da kütləvi şəkildə yanlışlığa yol verilir., yəni əvvəl soyad, sonra ad, daha sonra isə ata adı qeyd edilməli olduğu halda, soyad addan sonra yazılır. Bəzi istisnaları nəzərə almasaq, bütün dərsliklərdə müəlliflərin adlarını qeyd edərkən göstərilən qaydaya əməl edilmir. Aşağıda istifadə edilmiş test nümunələrində müxtəlif yanaşmaların şahidi oluruq.

3- cü nümunə

Say hansı nitq hissəsini izah edir?

A) *zərfi B) sifəti C) əvəzliyi D) feli E) ismi (Azərbaycan dili. Dərs vəsaiti, TQDK, 2012, səh.159)*

Sıra saylarının yazılışında səhv haradadır?

A) X B) 5- ci C) 9- cu D) 6- cı E) L (orada, səh. 160)

3- cü nümunədə böyük hərflə bağla-

yıcı mötərizənin kombinasiyasından (bundan sonra mötərizənin kombinasiyasından) istifadə edilmişdir. Lakin bölgülər kiçik hərflərlə davam etdirilmişdir. Görünür, müəllif belə hesab edib ki, bölgü sıraları sözlərdən ibarət olduğu üçün kiçik hərflə yazılmalıdır. Əslində, mötərizə böyük hərflə kombinasiya təşkil edə bilməz. 3-cü və 4-cü nümunəni digər cəhətdən xarakterizə edək. 3-cü nümunədə qabaqlayıcı cümlənin xəbəri ismin təsirlik halını tələb edir və buna uyğun olaraq, bölgü sıraları da təsirlik halda verilmişdir. 4-cü nümunədə isə qabaqlayıcı cümlənin xəbəri ismin yerlik halını tələb etdiyinə baxmayaraq, bölgü sıraları adlıq halda verilir. Bu isə qrammatik qayda pozuntusudur.

Bölgülərin formalaşdırılmasında aşağıdakı tələblərin yerinə yetirilməsi vacibdir:

1. Kiçik hərflər, eləcə də ərəb rəqəmləri ilə mötərizənin kombinasiyasından sonra nöqtə qoyulmur (2 və 5-ci nümunələr).

2. Roma rəqəmləri və böyük hərflər mötərizəsiz yazılır.

3. Kiçik hərflər mötərizəsiz yazılmır (2- ci nümunə).

4. Böyük hərflər (7-ci nümunə) və roma rəqəmlərindən sonra nöqtə qoyulur.

5. Mətnin ortasında başlıq mövqeyində istifadə edilən roma rəqəmi və ya böyük hərflərdən sonra nöqtə qoyulmur. Söhbət iri bölmələri ifadə etmək üçün istifadə edilən simvollarından gedir.

6. Əgər sıralar ərəb rəqəmləri və ya kiçik hərflərin mötərizə ilə kombinasiyasından formalaşsın və sıra mürəkkəbləşsə, bölgünü təşkil edən sıralar arasında nöqtəli vergül qoyulur (5-ci nümunə).

7. Sıraları formalaşdıran hissələr söz və ya söz birləşmələrindən ibarət olsa, onlar arasında nöqtəli vergül deyil, vergül qoyulması vacibdir (8 və 9- cu nümunələr), çünki nöqtəli vergül mürəkkəbləşmiş hissələri bir- birindən ayırır.

8. Ərəb rəqəmi və ya böyük hərfdən sonra nöqtə qoyulmuşsa, onda sıralar böyük hərflə başlayır (6 və 7-ci nümunələr). Böyük hərfdən sonra nöqtənin qoyulması mütləqdir.

9. Kiçik hərf və ya rəqəmlərin mötərizə ilə kombinasiyasından sonra sıra kiçik hərflə başlayır (8 və 9-cu nümunə).

Bölgülər üzrə pillələr bunlardır: - roma rəqəmi ilə nöqtənin kombinasiyası (yüksək səviyyə),

* ərəb rəqəmi və ya böyük hərflə nöqtənin kombinasiyası (orta səviyyə),

* ərəb rəqəmi və ya kiçik hərflə mötərizənin kombinasiyası; tire, dairə və digər simvollar (aşağı səviyyə).

Qeyd: böyük hərflər həm yuxarı, həm də orta səviyyəni ifadə edə bilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yuxarı səviyyəni o zaman ifadə edir ki, mətn-dən əvvəl sətirin ortasında yazılsın (roma rəqəmi onun bir variantıdır). Bu zaman böyük hərfdən sonra nöqtə

qoyulmur.

Bölgülər onu qabaqlayan cümlənin tərkib hissəsi rolunda çıxış edirsə, deməli, sıra aşağı səviyyəlidir. Bu isə öz növbəsində sıranı böyük hərflə başlamağa imkan vermir.

Təcrübə göstərir ki, çox vaxt bölgüləri qabaqlayan cümlədən sonra yeri gəldi-gəlmədi qoşa nöqtə qoyulur, sıralar isə həm cümlə, həm də söz şəklində formalaşdırılır. Beləliklə, durğu işarələrinin anlaşılması pozulur. Əgər müəllif bölgüləri onu qabaqlayan cümlənin tərkib hissəsi kimi verə bilirsə, bu qəbul oluna bilər. Yox, əgər müəllif bu mexanizmin mürəkkəb olduğunu görürsə, onda uyğun məzmun seçərək, bölgünü qabaqlayan cümlədən sonra nöqtə qoymaqla öz işini asanlaşdırmağa bilər. Belə olduqda sıra cümlə şəklində verilir və onun qabaqlayıcı cümlə ilə birbaşa əlaqəsinə diqqət yetirməyə ehtiyac qalır (7- ci nümunə).

Ola bilər ki, sıralar cümlələrdən ibarət olsun, lakin bu cümlələr müstəqil deyil, baş cümlənin tərkib hissəsini təşkil etsin, onda yenə də sıraların arası sıranın mürəkkəbliyindən asılı olaraq, vergül və ya nöqtəli vergüllə tənzimlənməli, sonda isə nöqtə qoyulmalıdır. Niyə? Ona görə ki bu aydınlaşdırma əlaqəli mürəkkəb cümlədir, biz, sadəcə, sıraların sayı çox oldu-ğundan onları abzaslarla veririk və bu, o anlama gəlmir ki, cümlə yeni sətirdən verildiyi üçün böyük hərflə başlanmalıdır.

5- ci nümunə

Müəyyən edilmişdir ki, məktəbdə:

1) əlaçaların sayı 15 nəfərdir;

2) beş nəfər rayon, bir nəfər isə respublika olimpiadasının qalibidir;

3) "2" qiymət alan yoxdur.

Qeyd: qabaqlayıcı cümlədən sonra qoşa nöqtənin qoyulması mürəkkəb cümlənin punktuasiyasına zidd olsa da, bölgünün olması barədə məlumat verir.

Rəsmi sənədlərdə, adətən, işi mürəkkəbləşdirməmək üçün ərəb rəqəmlərindən istifadə edilir. Bundan sonra isə aşağı səviyyəni ifadə etmək məqsədi ilə daha bir ərəb rəqəmi (əvvəlki rəqəmin ardınca nöqtə qoyulduqdan sonra) əlavə edilir. Xüsusi simvollarından istifadə etdikdə isə fərqli situasiya yaranır.

Beləliklə, dünya praktikasında bölgüləri vizual cəhətdən cəlbedici etmək üçün bir neçə qrafik elementlərdən- markerlərdən istifadə edilir. Həmin elementlər aşağıdakılardır:

1) roma və ya ərəb rəqəmləri ilə nöqtənin kombinasiyası;

2) ərəb rəqəmi və mötərizənin kombinasiyası;

3) böyük hərflə nöqtənin kombinasiyası;

4) kiçik hərflə mötərizənin kombinasiyası;

5) tire;

6) seçmə simvollar (nöqtə, kvadrat, romb, ulduz və s.);

7) (-) kiçik mötərizələr (ingilis dilində).

Müəllif, adətən, müxtəlif məzmunlu bölgülər tərtib edir. Bunlar birsəviyyəli və ya çoxsəviyyəli ola bilər. Qabaq-

layıcı cümlə ilə sıra arasındakı yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibəti gözləməklə müəllifin bir neçə seçim imkanı vardır. Yalnız bir səviyyədən ibarət olan sıranı cümlə şəklində verə bilər. Bu halda o:

1) ərəb rəqəmi ilə nöqtənin kombinasiyasından istifadə edə bilər. Belə olduqda sıra böyük hərflə başlanmalı, sonda isə nöqtə qoyulmalıdır (6- cı nümunə);

2) böyük hərflə nöqtənin kombinasiyasından istifadə edə bilər. Bu zaman düzgün işarələri 1- ci bənddə olduğu kimi qoyulmalıdır (7- ci nümunə).

6- cı nümunə

Məchul fellərin əlamətləri bunlardır:

1. *Hərəkətin subyektı məlum olmur.*

2. *Təsirli fellərə -il, -ın (-n) şəkilçisi artırmaqla düzəlir.*

3. *Hərəkətin obyektı cümlənin mübtədası rolunda çıxış edir.*

4. *Məchul növ fellər təsirsiz olur.*

7- ci nümunə

Aşağıda 10 cümlələrdən birinin xəbəri sifətdən düzələn feildir.

A. *Xəstə tezliklə sağaldı.*

B. *Ötən xatirələr unuduldu.*

C. *Şagirdlər sıraya düzüldülər.*

D. *Bu xəbər çox sevindiricidir.*

E. *Döyüşçülər çətinliklə irəlilədilər.*

Ola bilər ki, bölgünü təşkil edən komponentlər cümlələrdən deyil, söz və ya söz birləşmələrindən ibarət olsun. Bu halda müəllifin seçim imkanları çoxdur, yəni o, istənilən aşağı səviyyəli markerlərdən istifadə edə bilər.

8- ci nümunə

Mənzilləri qızdırmaq üçün istifadə edirlər:

1) *odundan,*

2) *məişət qazından,*

3) *daş kömürdən,*

4) *dizel yanacağından.*

9- cu nümunə

Ev tikmək üçün lazım olan materiallar bunlardır:

a) *kərpic,*

b) *ağac materialı,*

c) *sement,*

d) *metal və s.*

Yeri gəlmişkən, biz 5- ci nümunədə sıralar arasında əlaqə yaratmaq üçün nöqtəli vergüllərdən, 8 və 9- cu nümunələrdə isə vergüllərdən istifadə etmişik. Bu da onunla bağlıdır ki, 5- ci nümunədə sıralar mürəkkəb, 8 və 9- cü cüda isə sadədir.

Çoxtərkibli bölgələrdə isə hər bir həlqənin öz yeri vardır. Burada "maddə" sözü roma rəqəmi ilə ifadə olunan bölümü əvəz edir.

10- ci nümunə

Maddə 14(və ya XIV). Şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqlar

1. *Əsərin müəllifinin aşağıdakı şəxsi (qeyri-əmlak) hüquqları vardır:*

a) *əsərin müəllifi kimi tanınmaq hüququ (müəlliflik hüququ);*

b) *əsərdən öz adı ilə, təxəllüslə, yaxud adsız (anonim) istifadə etmək və ya bu cür istifadəyə icazə vermək hüququ (ad hüququ).*

2. *Şəxsi hüquqlar bölünməz və özgəninkiləşdirilməz olub əmlak hüquqlarından asılı olmayaraq, müəlli-*

fə məxsusdur və əmlak hüququnun başqasına verildiyi hallarda da müəllif-də qalır.

(Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 4- cü maddə).

Daha bir vacib məqama diqqət yetirmək lazımdır. Kiçik səviyyəli bölgü sıralarının tərkibində yeni cümləyə ehtiyac olarsa, sıranın kiçik hərflə başlanmasına baxmayaraq, həmin cümlədən əvvəl nöqtə qoyulmalıdır (11- ci nümunə, 3- cü bənd).

11- ci nümunə

Velosiped və moped sürücülərinə qadağan edilir:

1) *sükanı tutmadan və təhlükəsizlik dəbilqəsindən istifadə qaydalarını pozmaqla hərəkət etmək;*

2) *sərnişin daşımaq;*

3) *velosipedləri və mopedləri yedəyə almaq. Velosiped və ya mopedlə birgə istismar üçün nəzərdə tutulan qoşqunun yedəyə alınması istisnadır;*

4) *nasaz, müəyyən olunmuş qaydada*

təchiz edilməyən velosipeddən istifadə etmək.

Beləliklə, əgər sıra:

1) *roma rəqəmindən,*

2) *ərəb rəqəmi ilə nöqtənin kombinasiyasından ;*

3) *böyük hərflə nöqtənin kombinasiyasından sonra gəlirsə, onda sıra yalnız böyük hərflə başlanmalıdır (6- cı və 7- ci nümunələr) .*

Yox, əgər sıra: 1) ərəb rəqəmi ilə mütərizənin kombinasiyasından;

2) *kiçik hərflə mütərizənin kombinasiyasından;*

3) *tirə və digər kiçik simvollardan (dairə, nöqtə, kvadrat, romb, ulduz və s.) formalaşırsa, onda sıra kiçik hərflə başlanmalıdır (3 və 4- cü nümunə).*

Rəsmi sənədlərin formatı nisbətən fərqlidir, yəni səviyyələr 1,2,3 ; 1.1, 1.2, 1.3; 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3 və s. şəklində düzənlənir. Bu formata uyğun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından kifayət qədər misallar gətirmək olar.